

Vesna Pešić
Ambasadorka SCG u Meksiku
Institut za filozofiju i društvenu teoriju

AKTUALNOST ĐINĐIĆEVE FILOZOFIJE

Uvod

Zoran Đinđić je napustio poziv filozofa rano. Po mojoj proceni, on je prestao da se bavi filozofijom već od 1989. godine ili, tačnije, od osnivanja Demokratske stranke, čiji je visoki funkcioner postao od njenih početaka. Đinđić je tada imao svega 37 godina i pozamašnu bibliografiju. Nastavio je da piše novinske eseje koji su posedovali „zaplet“ i jasno formulisan okvir, podsećajući po tome da je autor bio filozof. Veoma brzo je usahla i Đinđićeva publicistička aktivnost. Najdalje od 1993. godine, kada je vodio izbornu kampanju svoje stranke za parlamentarne izbore, odnosno od izbora za predsednika DS, Đinđić postaje isključivo političar. Na moje pitanje tokom šetnji u zimu '96-'97 da li je išta ostalo od njegovog filozofiranja, on mi je rekao da više ne zna ni gde su mu knjige. Ostavio je utisak da je njegov filozofski period zaboravljena prošlost. Istom prilikom je spomenuo da je imao ugovor sa bečkim Institutom o čoveku, gde je trebalo pet godina da se bavi istraživanjem fenomenološke filozofije. Taj angažman je odbio, vrativši se u Srbiju da bi se bavio politikom.

Afinitet prema politici se gotovo kao na dlanu vidi u Đinđićevim radovima od sredine osamdesetih godina u kojima se bavio kritikom radikalnog socijalizma, pre svega onog jugoslovenskog. On nema pretenzije da stvara sopstvenu teoriju politike. Čini se da mu je važnija bila analiza aporija u koje se zaplitala raspadajuća jugoslovenska država nego čista teorija. Zoran je vešt eklektičar, ali se pri tom dosledno drži jednog tipa teorijskog uticaja¹, pokazujući

¹ Zoran koristi autore koji su se bavili teorijom konstitucije socijalnog smisla. Metodski se oslanja na sistemsku analizu N. Luhmanna, funkcionalizam i evolucionu paradigmu o socio-kulturnom učenju (Parsons, Habermas), teoriju komunikacije (Habermas) i teoriju konstitucije socijalnog smisla (Habermas, Husserl, Schutz). Đinđić je odlično poznavao radove Maxa Webera i njegove teorije o strukturi socijal-

upornost i doslednost u prezentiranju svog liberalnog stanovišta, koje je tokom vremena sve više dobijalo obrise političkog projekta.²

Moja je namera da pokažem da je Đinđićevo filozofsko stanovište i danas aktuelno. Kriterijum važenja je analitička upotrebljivost njegovih radova za razumevanje problema političke konstitucije današnje Srbije. Pri tom neću koristiti Đinđića-političara (šta je on stvarno činio) već njegov metod i teorijsku poziciju u vreme dok je bio filozof.

Filozofsko polazište

Zoran je bio jedan od retkih jugoslovenskih filozofa koji je tokom osamdesetih godina branio čisto liberalnu poziciju konstitucije moderne države i sa te pozicije analizirao stanje „raspadanja“ jugoslovenske državne zajednice. Njegova dijagnoza o Jugoslaviji kao „nedovršenoj državi“³ sastojala se u demonstriranju nemogućnosti Jugoslavije da postane moderna, ustavno-pravna država. Takva nije mogla postati jer je i ona bila tipičan slučaj socijalističke, „fasadne“ državnosti, nastale u skladu sa teorijom o „radničkoj klasi“ kao nosiocu suvereniteta i komunističkom partijom kao njenim delatnim, tj. empirijskim subjektom. Zoran Đinđić je dokazivao da se konstitucija modernog društva može desiti samo u *onom političkom*⁴ koje je oslobođeno supstancijalnih (ideoloških i partikularnih) pretpostavki o dobrom kao unapred zadatom smislu.

Neprekidni rast kompleksnosti modernog društva (što je drugo ime za njegovu pluralizaciju perspektiva) proizvodi problem

nog delovanja i racionalnog prava. Poznavanje Marxa, kojim se temeljno bavio u svojoj doktorskoj disertaciji (objavljenoj znatno kasnije, vidi: *Jesen dijalektike*, Beograd, 1987) pomoglo mu je da u korenu shvati probleme konstitucije socijalističkih „fasadnih“ država, što i jeste glavni predmet njegove kritike.

² Đinđiću se često osporavalo da je imao jasan politički projekat kao političar i praktičar. U prvom periodu, odnosno pre oktobra 2000, Đinđiću se zameralo da se nije jasno odredio prema „nacionalističkoj ideokratiji“ kao fasadnoj demokratiji, ali i da nije jasno formulisao svoj državno-institucionalni program reformi nakon osvajanja vlasti, u šta spada i nedonošenje ustava.

³ Đinđić, *Jugoslavija kao nedovršena država*, Književna zajednica Novog Sada, Novi Sad, 1988.

⁴ „Zajednica, priroda, građanski rat – Hobbes i Marx“, u: *Filozofija i društvo*, Zbornik radova posvećen profesoru Mihailu Markoviću, 1987, Beograd.

socijalne integracije zajednice, koja se više ne može zasnovati na prirodnoj, božjoj ili bilo kojoj drugoj unapred zadatoj teleologiji. Novovekovna filozofija je preko figure „prirodnog stanja“, konstatuje Đinđić, „otпустиła ljudski svet u potpunu neizvesnost od transcendentnog uporišta (bilo da je to bog ili teleološki shvaćena priroda), a s druge strane, nalaže metodska strogost koja se trudi da to iskustvo prati do poslednjih racionalnih konsekvenci i da pita o uslovima mogućnosti zajednice“.⁵

Đinđić se bavi klasičnim pitanjem savremene socijalne teorije: šta društvo drži zajedno? To je ono osnovno pitanje od koga kreće novovekovna politička filozofija, ali i sociologija, kao nauka novog doba, u kome socijalni poredak više nije evidentan. To je stanje u kome opstanak *zajednice* postaje tema, a ono je posledica raspada sveta na dve nesvodive perspektive: individualnu i socijalnu. Na jednoj strani je slobodno individualno delovanje koje sledi svoja uverenja, projekte, strasti i potrebe, a na drugoj je prazno mesto Boga ili Prirode kao tradicionalnih garanta poretka (integracije). Uslov mogućnosti moderne zajednice je nađen u kontingentnosti obe perspektive kao odvojene, jedne na drugu nesvodive. Đinđić pretpostavku kontingencije objašnjava tako što je u individualnom delovanju sadržan momenat „normativnog orijentira“ koji reprezentuje socijalno relevantnu opštost kao osnovu konsenzusa. Orijehtir ka opštem se može identifikovati u pretenziji individualnih projekata na opšte važenje, što se očituje u figuri „rata svih protiv sviju“; jer, da nema te pretenzije individualnih projekata na opšte važenje, ne bi bilo „sveopšteg rata“, niti bi bilo potrebno normiranje. Pacifikacija različitih pretenzija na opštost može se desiti samo ako svi akteri odustanu od svojih uverenja. A to se može desiti samo pod određenim uslovima: da bi omogućili poredak, akteri će odustati od svojih uverenja kao apsolutnih vrednosti samo ako im on omogućava da se „međusobno kontrolišu u tom smislu da nijedna pretenzija na opštost ne sme da bude priznata“.⁶ Da bi to bilo moguće i da bi *kompromis* bio sačuvan, mora se odvojiti *privatno od javnog* (kurziv Đinđićev). Ova odlučujuća podela kao uslov mogućnost konstitucije moderne države i civilnog društva moguća je, upozorava Đinđić,

⁵ Isto str. 237

⁶ Isto. Citati slede Zoranovu intepretaciju Hobbesove pradiɡme o nastanku moderne država, str. 251 i dalje.

samo ako pretpostavimo da socijalnom poretku prethodi *rat uverenja*, a ne rat strasti.

Đinđić tvrdi da opštost u liku ustavno-pravne države, te vladavina prava, može da nastane samo kao pacifikacija uverenja, jer samo ona pretenduju na opštost i zato upravo ona moraju biti proterana u privatnost. Tamo gde se pluralizam izražava u ratu strasti (interesa i potreba) nema podele na privatno i javno, jer strasti ne pretenduju na opštost. „Mnoštvo jednostavnih egoizama nema potrebe suspendovati i proterati u polje privatnosti zato što“, smatra Đinđić, „agregat potkresanih egoizama niti funkcionalno opravdava podelu na javno i privatno niti tu podelu može očuvati“. Još tačnije: opštost (ustavne) države ne poništava negativnost apsolutne slobode, niti se poredak zasniva na odricanju individua od svojih prirodnih interesa. Poredak nije moguć zato što individue rešavaju da budu moralne, odričući se svojih interesa. Time bi se ukinula dijalektika pojedinačnog i opšteg i napetost političke zajednice u kojoj je sačuvana odvojenost subjektivne i objektivne teleologije. Ako bi se proteralo ono individualno, novonastala opštost ne bi imala pozitivni identitet. Stvar i jeste u tome da se prizna nemogućnost homogenizovanja „onog individualnog“ (tome služi metafora o pred-državnim ljudskim pravima), a da se na drugoj strani uspostavi zajednica kao racionalna opštost, koja je racionalna po tome što svoje granice uspostavlja važenjem subjektivnih prava. Okvir slobodnog delovanja individua može biti samo racionalno-formalna opštost, tj. ona koja ukida supstancijalne vrednosti kao orijentir i uspostavlja primat procedure kao načina integracije društva.

Ukoliko je iz pozadinske komunikacije individua („svet života“) iščezla harmonizujuća delatnost logosa, onda gube na značaju gnoseološko-ontološka pitanja o tome „šta je istina“. Umesto „istine“ kaže Đinđić, sada glavno pitanje postaje „ko odlučuje“. Tamo gde je istina stvar interpretacije, glavno polje socijalne nauke postaje „ono političko“ tj. polje u kome se donose odluke. „Ono političko“ sada ispunjava zadatak socijalne integracije tako što se konstituiše kao institucionalni *okvir* (skup pravila i procedura) koji obezbeđuje neometani protok pluralizma socijalnih interpretacija (uverenja). Taj je okvir ustavno-pravna država kao način integracije i regulisanja kompleksnih društvenih odnosa. On zadovoljava potrebe integracije zato što je dosledno univerzalizujući, odnosno oslobođen unapred

datih verovanja (morala, filozofije istorije, religije), ali i svih oblika partikularnosti u smislu organske teleologije prirodne zajednice (u liku etničkih zajednica).

No, postavlja se pitanje kako se dolazi do te konstelacije u kojoj su individue spremne na (ustavno) samonormiranje a da ono nije prethodno zadato. Zoran Đinđić kaže da stvaranje *političke zajednice* utemeljene u refleksiji, nasuprot transcendentalnom i prirodnom, predstavlja rezultat istorijske konstelacije, tj. specifične *normativne kulture*.⁷ On ističe da nastanak moderne države i političke zajednice nije antropološki osiguran, nego je evoluciono „vrlo neverovatan zbog maksimalizma dva navedena uslova: biti spreman umreti za svoje uverenje i biti spreman napustiti pretenziju na njegovo apsolutno važenje.“

Ovakav zaključak otvara pitanje o šansama „zakasnelih“ društava nezapadne tradicije da naprave taj evolutivni korak ka formiranju ustavno-pravne države. Naša država (Srbija) spada u red nekoliko poslednjih evropskih zemalja koje u tom zadatku još uvek nisu uspele. Ohrabruje činjenica da joj se taj put sada nameće kao funkcionalna nužnost ukoliko hoće da rešava svoje probleme. Polazeći od ove konstatacije, pravac naše dalje analize kreće se od teorije o uspostavljanju ustavno-pravne države (i uloge „subjektivnih prava“) ka osvrtu na teškoće koje naša država ima da bi se stabilizovala u formi moderne pravne države. Naročito je pri tom važno razumeti (ne)mogućnost donošenja ustava nakon oktobra 2000. godine, kao i to šta bi bile pretpostavke da se otklone blokade tom procesu.

Teorija ustavno-pravne države i integracija složenog društva

Teoriju ustavno-pravne države kao *tipa* integracije modernog društva Đinđić je detaljno izložio u svojoj analizi radikalno-socijalističke „fasadne državnosti“ koja je po njegovom mišljenju odgovorna za raspada Jugoslavije.⁸ Tip *ideološke* integracije nije bio sposoban da rešava probleme zatečene heterogenosti jugoslovenskog društva niti njegovu rastuću kompleksnost. Spas je mogao ležati u njenom konstituisanju kao ustavno-pravne države, ali je, paradoksalno, bas ta mogućnost bila zatvorena.

⁷ Isto, str. 253, kurziv Đinđić.

⁸ *Jugoslavija kao nedovršena država*, navedeno izdanje.

Isto to pitanje može se postaviti i danas o mogućnosti konstituisanja Srbije kao ustavno-pravne države. Da li je Srbija sposobna za taj tip integracije još uvek je otvoreno pitanje. O tome će biti više reči u poslednjem odeljku ovog teksta. Pre toga ćemo prikazati teorijske pretpostavke ustavno-pravne integracije društva, kako je shvata Zoran Đinđić.

„Uslovi mogućnosti“ racionalno-formalne integracije

Pretpostavke donošenja ustava Đinđić smešta u određeni tip društva, tj. njegovu organizacionu strukturu koju karakteriše sposobnost da kontroliše političku vlast. Nadovezujući se na stanovište Lorenza von Steina da „ustavno pravo ne nastaje iz prava i zakona, nego iz prava društvenih odnosa“, Đinđić naglašava da nije svako normativno regulisanje društvenih odnosa ustav, niti je svaka zajednica u stanju da odnose među svojim članovima uređuje ustavno-pravnim sistemom.⁹ Takvu sposobnost ima samo moderno društvo nastalo raspadom stare *societas civilis*, na čijem kraju su se iskristalisala dva ideal-tipska konkurenta: „društvo“ i „država“. Samo u ovoj opoziciji, „društvo“ je razvilo kontrolne strukture, nastale pre i nezavisno od državne vlasti. Istorijski posmatrano, racionalna forma integracije društva proizvod je kompromisa između „parlamenta“ (metaforičkog reprezentanta „društva“) i monarhijske vlasti.

I u svakoj drugoj situaciji treba da važe isti uslovi: ustav nastaje kao kompromis između različitih društveno-političkih potencija, u koje spadaju autonomne društvene grupe, političke stranke i sama politička vlast. Od autonomnih društvenih grupa kao *političkog faktora* zavisi da li će društvo biti samo objekt intervencije vlasti, odnosno da li će vlast postati institucionalni izraz samonormiranja društva.¹⁰ Na toj interakciji društvo-vlast temelji se mogućnost ustavno-pravne države.

Pri tom, Đinđić ističe da namere političkih elita nemaju važnost za nastanak ustava. Važniji je proces „funkcionalnog“ iznudiđivanja novih struktura u oba polja (društva i države), od moralnih odricanja vršilaca vlasti, što i inače nije mnogo verovatno. Ako ne bi

⁹ „Ustav i nacionalno pitanje“, u: *Jugoslavija...*, str. 43.

¹⁰ Isto.

bilo „funkcionalne potrebe“ za kompromisom, država bi uvek mogla da raspusti društvo: „Ni jedna vlast ne mora da pristane na kompromis, ako želi samo vlast. Njeni konkretni nosioci mogu da budu uklonjeni u povremenim 'revoltima', ali time nije uklonjena i sama vlast, pošto oni koji dođu na njihovo mesto takođe mogu da vode rat protiv društva.“¹¹

Do sada smo ustanovili da ustav kao način samoregulisanja društva i normativni oblik stabilizovanja izvornog društvenog pluralizma (na jednom zajedničkom prostoru) može nastati samo kao rezultat kompromisa organizovanih predstavnika različitih društveno-političkih moći. Međutim, postavlja se pitanje kako je moguć kompromis čiji bi rezultat bio ustav kao *okvir* socijalnog delovanja i kontrole moći? Odgovor na ovo pitanje je već ranije naznačen ukazivanjem na potrebu društvenih aktera da se uzajamno kontrolišu kako bi se onemogućilo ideološko okupiranje političke vlasti. No, koliko god ovakvi funkcionalni argumenti izgledali uverljivo, oni nisu dovoljni. Pretpostavka kompromisa mora ležati u nekom nižem polju konstitucije socijalnog smisla nego što je to najviši nivo tj. nastanak samog ustava kao racionalne kontrole društvene moći.

Đinđić mogućnost kompromisa nalazi u demokratiji kao procesu *uspostavljanja (nedostajuće) saglasnosti* kada je više „prirodno“ nema. Taj deficit ključ je za razumevanje poretka kao *kompromisa*. Đinđić ovu tezu izvodi iz shvatanja demokratije kao šireg koncepta od političkog. Ona je tip socijalne konstitucije. Definisana na ovakav obuhvatan način, ističe Đinđić, ona „nije samo osobina političkog odlučivanja nego i *slika sveta*. Jedino tamo gde se i sam svet pojavljuje i osvedočuje kao otvoren, pa čak i kao hipoteza, vladajuće stanje moguće je posmatrati kao kompromis alternativnih svetova“.¹²

Sušтина argumenta o mogućnosti kompromisa leži u modelu racionalnog postizanja saglasnosti nasuprot tradicionalnoj tj. pripisanoj saglasnosti. Politička stanovišta podležu raspravi i javnoj argumentaciji, što se jednako odnosi na alternative i vladajuću opšlost. Ona je i sama u stanju permanentne samokritike (predviđanjem javne kritike) i prilagođavanja. Institucionalne garancije kompromisa su

¹¹ Isto, str. 44.

¹² „Demokratija kao uspostavljena saglasnost“, u *Jugoslavija...*, str. 59 (kurziv moj).

date u postavkama o vremenskoj ograničenosti svakog vladajućeg stanja i zabrani homogenizovanja „manjina“ (političkih alternativa). Ovo „bestežinsko stanje“ nove socijalne ontologije pretpostavlja da su kolektivni nosioci normativnih projekta *autonome grupe*, autonomne zato što njihovo delovanje nije orijentisano prema apsolutnim vrednostima već je konstanta njihovog delovanja to da svoje ciljeve prepuštaju racionalnoj argumentaciji.

Kako smo već rekli, Đinđić je najveći deo svojih analiza posvetio blokadama koje je radikalni socijalizam sistemski postavljao (nametanjem apsolutnih vrednosti) integraciji jugoslovenskog društva i njegovoj demokratizaciji. No, kako su njegove analize pisane krajem osamdesetih godina, Đinđiću nije mogla promaći pojava još jednog, konkurentnog, modela iste (blokirajuće) strukture. Reč je prodiru etnonacionalne, tj. organske teleologije u političko polje koja je istiskivala ideološki model radikalnog socijalizma.¹³

„I u etnički fiksiranoj slici sveta“, ističe Đinđić, „se može raditi samo o alternativama unutar sredstava za realizaciju cilja, ali sam on se ne može dovesti u pitanje. (...) Ako sam demokratiju definisao kao usaglašavanje i selekciju različitih normativnih projekata, sada možemo reci da i etničko-nacionalni projekti počivaju na modelu pripisane saglasnosti, i stoga nisu pogodni da budu pokretačka snaga demokratizovanja kao racionalnog postizanja saglasnosti. (...) Za razliku od ovakvih ciljeva i vrednosti, otvorenih za proces racionalnog obrazlaganja, etnički pluralizam se odlikuje normativnim apsolutizmom, karakterističnim za organsku sliku sveta.“¹⁴

Sistem radikalnog nacionalizma počiva na pripisanoj saglasnosti baš kao i radikalni socijalizam. Jer, „na dispoziciji individuuma ne leži odluka o tome da li će pripadati nekom takvom kolektivu. On je već rođen kao njegov član, na isti način kao što je svojim 'po sebi' učestvovao u normativnom kosmosu radikalno-socijalističke zajednice. Globalni pluralizam jugoslovenskog društva razbija ovaj kosmos, ali u sebi ne nudi alternativni obrazac integracije“, zaključuje Đinđić.

¹³ Novo zaobilaznje moderne državnosti i građanskog društva navelo je Đinđića da se zapita „da li su jugoslovenski narodi sposobni da budu politička zajednica, svako za sebe... jer je nacionalna državnost status a ne stepen etničke homogenosti“. Isto, str. 48.

¹⁴ Isto, str. 60-61.

Način donošenja ustava i uslovi njegovo važenja

Potreba za ustavom raste u uslovima kada normativna snaga onog faktičkog toliko slabi da onemogućava kontinuitet kolektivnog delanja. Ima perioda kada se postavljaju fundamentalna pitanja: zašto živimo zajedno, šta je naša zajednica, kako ona treba da bude uređena, šta je naš politički (državni) identitet, koje su osnovne vrednosti zajednice itd. Zanimljivo je da Đinđić funkcionalnu potrebu za koordinisanjem kolektivnog delovanja povezuje sa mogućnošću interpretacije prošlosti.¹⁵ Tako bismo se zajedno s njim mogli upitati: šta može da bude Srbija budućnosti iz perspektive njene prošlosti?

Pažljivo čitanje Zorana Đinđića upozorava da bi nov ustav Srbije morao da izbegne lošu prošlost po kome je ustav *ugovor* u smislu svojinsko-pravne forme, kojoj dolikuju „ugovorne stranke“ sa pravom na raskid ugovora. Ustav-ugovor ima tu osnovnu manu što ne može da reguliše konflikte, jer se stranke, i ona koja raskida ugovor i ona koja hoće da ga se pridržava, moraju pozivati na isti „papir“, što je samo po sebi konfliktno. Na primeru bivše Jugoslavije, može se videti da takvi sukobi i nisu bili sukobi „oko ustava“ kako su se samoprikazivali. Radilo se ne o krizi ustava nego o krizi njegovog težišta.¹⁶ Ono je bilo smešteno u meta-ustavni prostor, u metafizičku vladavinu radničke klase i njenog empirijskog reprezentanta – komunističku partiju. Kriza partije nastaje od momenta kada i ona sam postaje deo stranke u sporu. Time je nestalo težište na kome je počivala integracija društva; nestalo je mesto „sudije“ koje su stranke u sporu usisale u sebe. Tada izražene slutnje da bi upražnjeno mesto „sudije“ mogla zauzeti armija (dakle, vojna diktatura), Đinđić je duhovito prokomentarisao kao preterani optimizam.¹⁷

¹⁵ „Neophodan je neko ko će, na način koji sve obavezuje, interpretirati subjektivni i objektivni smisao prošlih odluka, reći šta su bili motivi i koji su bili efekti onih delovanja na kojima naša današnja zajednica počiva.“ Vidi: „Ko je čuvar ustava“ u: *Jugoslavija...*, str. 94. I još eksplicitnije: „Način na koji neka politička zajednica raspolaže svojom prošlošću određuje formu njenog identiteta“, isto delo, str. 177.

¹⁶ „Ko je čuvar ustava“, u *Jugoslavija...*, str. 104.

¹⁷ U tom očekivanju, kaže Đinđić, ispoljava se činjenica da je „ustavna kriza“ samo privid, i preterani optimizam da je „potencijalni diktator već tu, samo ga treba, sa nekoliko pažljivih rokada, dovesti na odgovarajuće mesto.“ Kriza tog prostora je samo obelodanila ispražnjeno mesto diktature. I sve ostale strukture, uključujući vojne, već su bile „stranka u sporu“. Isto.

No, nema potrebe da se detaljnije bavimo starim problemima ustava kao ugovora, jer takav ustav nije bio „stvarni ustav“, što se potvrdilo u njegovom niskom stepenu regulacije ponašanja političkih aktera. Znamo da su oni svoje sporove rešavali serijom ratova od Slovenije do Kosova. S obzirom da se Srbija nalazi pred donošenjem ustava, pogledaćemo kako se ustav donosi ukoliko on treba da bude opšte prihvaćen i priznat, tj. da više nije „papir“ u rukama vlasti.

Dinđić smatra da važenje ustava treba tražiti u njegovom poreklu, tj. u ustavotvornoj moći koja ga je donela. Pri tom ima u vidu klasično razlikovanje važenja tzv. oktroisanog ustava, ugovornog ustava (o kome smo već nešto rekli) i ustava koji je rezultat delovanja narodne suverenosti. Ako ustav ima poseban status s obzirom na njegovog tvorca i proceduru, onda će takav status biti jasno demonstriran prilikom njegovih promena. One se veoma teško i komplikovano donose ako treba menjati suverenu narodnu volju, ali veoma prosto i lako ako je u pitanju volja komunističke partije čiji ustav se i ne razlikuje bitno od „partijskog programa“. Izuzetnost ustava se ogleda u tome što je njegov subjekt po pravilu ekskluzivan. Reč je o ustavotvornoj skupštini. Ako je radnička klasa ustavotvorna moć, i „ako su u zakonodavnoj skupštini sakupljeni autentični predstavnici te klase, onda je ustavotvorna moć gotovo neprekidno na delu.“¹⁸ Ustav kao reprezentacija *interesa* je na raspolaganju njegovom ustavotvorcu koji je ionako stalno tu, pa može da ga prilagođava i menja i skladu sa novonastalim interesima, odnosno sa „revolucijom koja teče“.

Sasvim drugačije stoji stvar kada ustav donosi ekskluzivni subjekt i kada ustavotvorna moć leži u narodnoj suverenosti. Pretenzija važenja ustava za sve članove zajednice najlakše je zamisliva ako pretpostavimo da su svi učestvovali u njegovom stvaranju i da ga svi prihvataju. Zbog toga se o ustavu govori kao o „osnovnom konsenzusu“, kao „temeljnem društvenom ugovoru“ (rečeno rečnikom teorije o „prirodnom stanju i društvenom ugovoru“). No, s obzirom da takav empirijski postupak praktično nije moguć, tj. postupak u kome bi učestvovala sve empirijske individue jedne zajednice, jasno je da ustav ne stvaraju svi pojedinci. Tekst ustava piše jedna uža grupa ljudi („ustavna komisija“), a zatim ga usvaja ustavotvorna skupština, koja je takođe jedna grupa ljudi, doduše predstavnik zajednice, ali se to empirijski ne može učiniti očiglednim.

¹⁸ „Gde je naša ustavotvorna moć“ u *Jugoslavija...*“, str. 114.

Ideja o narodnoj suverenosti kao tvorcu ustava može se održati samo ako se na uverljiv način „neutrališe partikularizam ustavotvorca koji se deklarativno poziva na neograničenu narodnu suverenost“.¹⁹ Kako se to može teorijski i praktično učiniti? Đinđić se, rešavajući ovaj problem, vraća na svoju osnovnu postavku o političkoj zajednici kao onoj u kojoj nema ni prirodne ili božje saglasnosti, tj. koja se postiže refleksivnošću, a ne datošću. Tamo gde „stvarnost zajednice leži u njenoj prirodnoj homogenosti, kao kod etničkih zajednica, ili u onostranosti mišljenja, kao u antičko-srednjovekovnim zajednicama (...) nije potreban ustav budući da prirodni poredak sam od sebe reguliše odnose između pojedinačnog i opšteg“. Pošto su politička zajednica i ustav mogući samo u izvornom pluralizmu perspektiva, „onda ono opšte i zajedničko (a to je ustav) jeste izraz njihove usaglašenosti“ (kurziv moj).

Đinđić pri tom izbegava Rousseauovu zamku po kojoj ono „opšte i zajedničko“ političke zajednice predstavlja „jedinstvenu volju“, koja se proglašava subjektom narodne suverenosti. Ovakav pokušaj on odbacuje kao povratak u metafiziku i ukidanje samog problema. Jer, kaže Zoran, „opštost tada nije rezultat mukotrpnog usaglašavanja izvornog pluralizma, nego izvorna homogenost koja diskvalifikuje sve razlike“.

Pravi zaplet oko ustava započinje pretpostavkom da on mora biti obavezujući za sve, odnosno da mora biti *mišljen* kao rezultat delovanja suverene volje naroda. Ustav mišljen kao odluka političke zajednice o obliku njenog političkog ustrojstva ne može da izbegne metafiziku, jer se ne može empirijski proveriti; s druge strane, opštost će obavezivati ponašanje pojedinaca samo ukoliko ona predstavlja priznati pluralizam posebnih perspektiva. Rešenje ove dileme je nađeno, zaključuje Zoran, u figuri osnovnih prava:

„U figuri osnovnih prava je sačuvana nužna napetost između ničim vezane suverenosti *pouvoir constituant* i empirijskog ustavotvorca, dok je istovremeno ustavni poredak vrednosti utemeljen na taj način da služi kao orijentir individualnog delovanja. Osnovna prava zadovoljavaju prvi navedeni uslov time što izražavaju nemogućnost da se izvorna suverena volja pozitivizuje i obuhvati sistem ustavnih normi. Subjektivna prava su priznata kao pred-državna prava, koja nikakvim predstavljanjem („političkom reprezentacijom“, moja

¹⁹ Isto, str. 117

primedba) ne mogu da u potpunosti budu prenesena u nadležnost zajednice ili države. U njima je sačuvan onaj nesvodivi, metafizički, momenat narodne suverenosti, bez čijeg uključivanja ne bi bilo moguće sistematsko utemeljenje ustava. Nemogućnost definitivnog empirijskog reprezentovanja *pouvoir constituant* dolazi do izraza u jasnoj granici koja je za empirijsku moć u zajednici povučena putem figure subjektivnih prava. Ta granica predstavlja liniju po kojoj se izvorna narodna suverenost permanentno kreće, prisutna u liku izvornih subjektivnih prava. (...) Subjektivna prava, u navedenom smislu, predstavljaju mesto na kome se neprekidno obnavlja ta neempirijska opštost, izražena metaforičkom formulacijom 'svi članovi zajednice'. Ona su prolaz koji individuuma povezuje sa onim opštim, ali mu istovremeno ne oduzima njegovu individualnu konkretnost".²⁰

Institut osnovnih prava temelj je ustavnosti jer on objašnjava zašto su članovi zajednice motivisani da prihvate ustavne vrednosti kao svoje orijentire delovanja i predstavu o tome da je narodna suverenost izvor ustavnosti. Ova poslednja pretpostavka o opštem važenju ustava ne bi bila moguća bez „uvođenja unutrašnjeg 'predstavnik' izvorne suverenosti.“ Taj stalni („sistematski“) predstavnik izvorne suverenosti čija je uloga da kontroliše vlast nađen je u institutu ljudskih prava.²¹

„Poredak moći je“, zaključuje Đinđić, „u tome slučaju legitiman ukoliko uvažava granice koje su povučene figurom subjektivnih prava. Pošto su time individue i kao individue priznate (a ne samo unutar kolektivne narodne volje), one su motivisane da afirmišu poredak koji njih afirmiše, a nisu na to navedene čisto strateškim proračunima tj. uvidom u vlastitu nemoć i faktičku premoć vladajućeg uređenja“.²²

Napuštajući ove „đinđićevske“ analize ustavnosti i subjektivnih prava, koje se protežu kroz gotovo sve njegove eseje i koje nas sigurnom rukom vode ka pojmu moderne ustavno-pravne države, teško je ne zapaziti nesklad između sadašnje situacije u Srbiji i njenog ubijenog predsednika Vlade koji je gotovo kao mladić pisao ove briljantne analize o modernoj državnosti, ustavu, demokratiji i ljudskim pravima.

²⁰ Isto, str. 118-119.

²¹ Ovu justičku teoriju osnovnih prava Đinđić detaljnije razvija u članku: „Osnovna prava i ustavno pravna država“, *Theoria* 1-2/1987, str. 31-44.

²² Isto, str. 119.

Problemi donošenja ustava u Srbije posle oktobra 2000.

Srbija je, kao i prethodna Jugoslavija, nedovršena država, jer se nije ustavno-pravno konstituisala. Posmatrano preko života Zorana Đinđića, paralela ovih „nedovršenosti“ dobila je tragične dimenzije. O nedovršenosti Jugoslavije Zoran je pisao kao mlad filozof, gotovo u nastavcima²³, sa nejasnom intencijom da će i sam jednog dana biti akter koji će taj tip „nedovršenosti“ ukinuti. Nije u tome uspeo. Nedovršenost Srbije kao države ubila je Zorana Đinđića, svog prvog demokratskog premijera. Ovu dramatičnu paralelu povukao je Nenad Dimitrijević na sledeći način:

„Nastojću da objasnim nešto što bi danas, u aprilu 2003. godine, moglo biti poražavajući očigledno: da je ubistvo Zorana Đinđića u direktnoj vezi sa karakterom bezdržavlja u Srbiji, odnosno sa stanjem u kome nije bilo moguće precizno identifikovati državu. U ovom stanju nije se znalo ko ima, a ko nema pravo da koristi instrumente fizičke prinude, niti su postojala pouzdana pravila koja bi razdvajala ono što je dozvoljeno od onoga što je zabranjeno.“²⁴

Dva puta je nakon pada Miloševića postojala mogućnost za donošenje ustava. Prvi put se to dogodilo snažnim narodnim jedinstvom, oktobra 2000. godine, oko odluke da se promeni vlast i Srbija krene novim putem. Taj momenat je mogao biti početak ustavnog konstituisanja Srbije, naročito kada se jedinstvo građana potvrdilo i na decembarskim parlamentarnim izborima, a DOS osvojio 176 mesta u Skupštini Srbije. Na prvi pogled „uslov mogućnosti“ za ustavnost je postojala ne samo zbog povišene temperature i očekivanja građana, već i po tome što su dva „supstancijalistička“ načina integracije društva bila poražena. Neupitna vera u realizaciju Marxove filozofije istorije o „dobrom i pravednom društvu“ propala je još padom Berlinskog zida, ali je u Srbiji pala zajedno sa Miloševićevim režimom koji se značajnim delom legitimisao socijalizmom staroga tipa.²⁵

²³ Đinđić je bio stalni saradnik „Književnih novina“, pa se može reći da je o jugoslovenskoj „nedovršenosti“ pisao redovno, gotovo u nastavcima. Svi tekstovi iz knjige *Jugoslavija kao nedovršena država*, sem tri koja je dodao, bili su objavljeni u „Književnim novinama“ u periodu 1986-1988.

²⁴ Nenad Dimitrijević: „Srbija kao nedovršena država“, *Reč*, br. 69, str. 5 (15. mart 2003).

²⁵ Pre svega mislimo na SPS ali još više na JUL, partiju Mire Marković, koja se tako predstavljala i prikupljala zaostali legitimitet „socijalističke Jugoslavije“, bez

Propao je i drugi, aktuelniji oblik integracije, onaj koji je Milošević ugradio u temelj svog režima²⁶, zasnovan na organskoj (etnonacionalnoj) zajednici.

Oktobra 2000. godine izgledalo je kao da se srpsko društvo oslobodilo ideološkog gospodara (koji je svoje gospodstvo cementirao dvostruko: i metafizičkom i prirodnom teleologijom). Možda je to bio prvi put u istoriji Srbije da se mogućnost izbora prikazala tako jasno prisutnom. Činilo se kao da je društvo (konačno) ostalo samo sa sobom, bez zadatih i kolonizujućih ideologija. Verovalo se da je možda otvorena mogućnost konstituisanja političke zajednice i da će ona biti stvorena racionalnim delovanjem i samonormiranjem, o čemu je maštao Zoran kao filozof. Nedostatak integrativnih *supstanci* predstavljao je uslov mogućnosti nastanka moderne srpske države.

Taj momenat otvorenosti i mogućnosti slobodnog uspostavljanja poretka trajao je kratko. Tematika ustava nije ni stigla na dnevni red, a neophodni konsenzus se raspao eskalacijom sukoba unutar pobedničke koalicije. Najjače političke snage koje su reprezentovali Đinđić i Koštunica razdvajale su se i sukobljavale kao dva nepomirljiva politička fronta, oba rukovođena različitim slikama sveta, različitim strategijama i različitim tipovima političkih ličnosti. Možda se ta dva stanovišta ne bi sukobila da su mogla ostati samo to – stanovišta, tj. da ona nisu postala delatna. Pošto se nakon

obzira na to što je ta stranke stvarno okupljala režimske „bogataše“ i imala ulogu utvrđenja režima.

²⁶ Oko toga šta su temelji Miloševićeve vladavine ne postoji saglasnost. Miloševićev režim se najčešće tumači kao „interesni kartel“ za sticanje moći i materijalnih privilegija, koji samo koristi nacionalističku kartu u cilju manipulisanja podanicima. Ako bi tako bilo, mnogi fenomeni se ne bi mogli objasniti. Na primer, kobna pluralizacija grupa koje su koristile državne aparate za fizičko nasilje (nasuprot legitimnom monopolu na sredstva prisile), o čemu Nenad Dimitrijević piše kao o suštini bezdržavlja, nije nastala iz materijalnih interesa nego iz namere vođenja ratova radi ujedinjavanja srpstva. Možda je tek sa pojavom Marka Miloševića u „biznisu“ ta diverzifikacija dobila i tu ulogu kao primarnu (čisto profitno-kriminalnu). Da je tako, tj. da nije reč o interesnim razlozima rastakanja državnih organa, videlo se posle ubistva premijera, kada je bačeno svetlo na te organe, i kada se jasno pokazalo da ih karakteriše „ideološka“ tj. „patriotska“ dimenzija koju, uostalom, i danas iskazuju. Ukoliko tako ne bi bilo, u Miloševićevom nasleđu ne bi glavni problem predstavljali ratni zločini i stav prema njima, nego bi dovoljno bilo pokazati prstom na kriminalne „klanove“, „mafiju“, „bogataše“, „korupciju“. Kritika Miloševića i sadašnje vlasti zbog „bogataša“ uveliko dominira našom političkom scenom kao način udvaranja prošlosti i narodu.

pada Miloševića moralo stalno i sve više delovati, to je postajalo evidentno da je „zajednica definicija zajedničke situacije“, kao uslov donošenja ustava, postala nemoguća.

U čemu se, zapravo, sastojao taj sukob? Ukoliko bi se teorijski, čisto apstraktno, primenio Đinđićev analitički okvir, moglo bi se ustvrditi da su se dve koncepcije polarizovale zato što je jedna bila supstancijalistička (Koštunica), a druga nesadržinska, tj. gotovo isključivo okrenuta ka racionalnom rešavanju problema (Đinđić). Nema sumnje da je Koštunica „verujući čovek“, iskreni pravoslavac, koji je u tradiciji politike Srbije 19. veka našao jednu verziju srpske politike za koju veruje da je autentično srpska.²⁷ U tom okviru, veruje se da je njena evolucija (nesrećom) bila blokirana, prvo „jugoslovenstvom“, zatim „komunizmom“, a permanentno nepravdama velikih sila koje su nanošene Balkanu i Srbiji. Povređeni nacionalni ponos i Srbi kao večita žrtva u igrama velikih sastavni su deo ovog stanovišta, preko koga se i dan danas transportuje *nacionalni resantiman* prema Zapadu, kome se istovremeno moramo prilagođavati (jer nemamo kud pred silom), ali i opirati odbranom svog nacionalnog dostojanstva i autentičnih nacionalnih interesa. Autentičnost i ponos se ispoljavaju u tome što se „ne može zaboraviti“, i što se „ne može oprostiti“, pa tako sam resantiman postaje suština identiteta srpske političke kulture.

Đinđićevo stanoviste nema *suštinu* i nema tradiciju. Zato je izazivalo podozrenje koliko kod njegovih sledbenika, toliko i kod protivnika. Društvo je za njega konstrukt socijalnog delovanja, proces blokiranja i deblokiranja proizvodnje smisla; pri tom on svesno razara resantimane (istorijske traume) kao stereotipe koji blokiraju „svet života“ kao izvornu selekciju smisla, ali i sva zdravo-za-gotovo servirana predanja koja blokiraju naše racionalno delovanje.²⁸ Zoran je bio orijentisan na rešavanje problema, verujući da se može biti „sto posto racionalan“; vera i moral mogu se instrumentalizovati ukoliko pomažu da se problemi rešavaju. Njegova komunikacija

²⁷ Koštunica ističe da je najpouzdaniji orijentir u našoj politici ako se ona pri država autentičnog iskustva srpske političke tradicije, a odustupanje od nje smatra da uvek vodi Srbiju u nedaće. Vidi njegov članak objavljen u „Književnim novinama“ za maj 2000.

²⁸ Videti članak u kome Đinđić uz pomoć fenomenološke socijalne filozofije i teorije društvene komunikacije analizira društvenu okoštalost kao vid socijalne patologije: „Društvena kriza ili društvena patologija“, *Gledišta*, 5-6, 1988, str. 7-35.

je otvorena ne zato što je on lično moralno „sumnjiv“ (kako neki pogrešno pretpostavljaju), već zato što je to njegov filozofski horizont, po kome je samo društvena komunikacija stvaralac socijalnog smisla. Ona otvara mogućnost mobilisanja ljudi, a u našoj situaciji ona treba da mobilise njihovu energiju za mučan i dug put modernizujućih reformi. Jedino uverenje koje je Zoran imao bio je njegov strateški cilj: „Mi moramo“ kaže on, „da nađemo rešenje pre svega tako što ćemo naći svoje mesto u Evropi, a ne tražeći naša istorijska prava i nacionalne interese“.²⁹

Sukob unutar koalicije DOS koji smo označili kao glavnu prepreku „dovršavanju“ Srbije kao države, uspostavio se odmah, od prve noći Miloševićevog poraza. Ta ekspresnost i intenzitet sukoba teško se mogu objasniti putem kojim smo krenuli, tj. samo apstraktnim razlikama između dve najveće stranke u DOS, ma koliko one bile evidentne. Tek evidentnost tog sukoba na strateškom planu, kao sukoba dve *strategije* oko odnosa prema prošlosti (bez kojeg se ideja budućnosti ne može operacionalizovati), objašnjava njegov centralni značaj u post-miloševićevskoj eri.³⁰ Prošlost kao tema nametala se sasvim neposredno. Ona je bila *predmet* promena tako što je egzistirala kao nezaobilazno nasleđe Miloševićevog režim, delatno u svim oblastima društvenog života i institucijama, ali i tako što ju je namekala međunarodna zajednica, koja je nepokolebljivo zahtevala obračun sa prošlošću u domenu ratnih zločina. Ona je ultimativno tražila od nove vlasti da saraduje sa Međunarodnim tribunalom za ratne zločine počinjene na prostoru bivše Jugoslavije, uslovljavajući svoju finansijsku i moralnu podršku bez koje je obnova razorenog društva bila nezamisliva.

Nenad Dimitrijević, na čije stanovište se pozivamo, smatra da se mogu izdvojiti tri osnovne strategije odnošenja prema prošlosti. Prvu, koju je nazvao oportunističkom pacifikacijom prošlosti, ili strategijom kontinuiteta sa nacionalizmom, on pripisuje „legalistima“, odnosno Koštunici i njegovoj DSS. Za ovo stanovište je karakteristična strategija odbrane nacionalnog identiteta i dostojanstva, „konkretizovano kroz minimizovanje ili potpuno negiranje ratnih zločina počinjenih od strane Miloševićevog režima, kroz insistiranje na

²⁹ Citirano prema *Visions*, spring 2003, The Kokkalis Foundation, Harvard.

³⁰ Nenad Dimitrijević, citirani rad.

ravnoteži 'naše ratne krivice' i 'ratne krivice druge strane', te kroz dalju afirmaciju resantimanskog stereotipa o srpskoj naciji kao žrtvi.“³¹

Drugo stanovište se zasniva na strategiji apsolutnog *zaborava*, koje budućnost gradi na praksama za uklanjanje režima, uspostavljanja demokratije, tržišta i pravnog okvira, kao dovoljnih uslova za formiranje novog lika Srbije. Pitanje moralne odgovornosti za rat i počinjene zločine ne samo da se ne pominje, nego se i odbacuje kao moralističko i štetno. Ova strategija se najbliže odnosi na poziciju G17 plus.

Treću strategiju Dimitrijević naziva suočavanjem sa prošlošću kroz moralnu refleksiju, ili strategijom ovladavanja prošlošću. On tvrdi da prva strategija, koja pacifikuje prošlost kontinuitetom sa nacionalizmom, i druga, koja je radikalno okrenuta ka budućnosti, na paradoksalan način, podjednako ugrožavaju perspektive demokratije u Srbiji. Ovaj paradoks postoje razumljiv ako demokratiju shvatimo kao sposobnost samoprikazivanja, korigovanja i socijalnog učenja. Nakon autoritarizma, ratova i počinjenih zločina mogućnost političke zajednice neizbežno uključuje refleksiju o nasleđu koje su ostavile prakse prethodnog režima.

Sa dobrim razlogom Dimitrijević političku strategiju premijera Đinđića smešta između druge i treće, imajući u vidu pre svega Đinđićevu politiku saradnje sa Haškim tribunalom i oštru blokadu koju mu je nametnulo stanovište kontinuiteta. U ograničenje mu se pripisuje to što je tu saradnju razumeo kao tehničku, u smislu funkcionalnog uslova za razvoj Srbije.

Strateško sukobljavanje oko prošlosti je dokrajčilo i teorijsku mogućnost uspostavljanja minimalnog konsenzusa od koje je mogao krenuti proces konstituisanja političke zajednice i donošenja ustava. Racionalna refleksivnost kao jedini ne-ideološki kreator državnog identiteta nije bila deblokirana zbog negiranja neugodne prošlosti, propagande zaborava, ali i čisto funkcionalističkim odnosom prema njoj. Pitanje saradnje sa Hagom je, u stvari, krnjilo i inače nategnutu podršku reformama, jer je većina populacije bila

³¹ I dalje, u istom radu, Dimitrijević politiku ove strategije opisuje kao „politički oblik zalaganja za legalizam, konkretizovano kroz uspešne otpore smenjivanju notornih funkcionera starog režima, opstrukciju zakonskih projekata u skupštinama, kao i kroz efektivnu zaštitu optuženih za ratne zločine, uvijenu u plašt legalističkih sumnji u međunarodno-pravnu validnost Haškog tribunala.“

protiv te saradnje. Tako se prostor za promene dramatično sužavao, uz stalno pojačavanje političkih blokada reformskom delovanju. Ona se održavala, između ostalog, upornom medijacijom između različitih punktova (formalne i neformalne) moći koju je gotovo neprekidno obavljao Zoran Đinđić, demonstrirajući političku veštinu i energiju koju mu ni protivnici nisu negirali.

Poslednja tačka u analizi blokade ustavnosti Srbije odnosi se na momenat od kada je opisan sukob prestao da bude samo *politički*. On je to prestao biti već u jesen 2000. godine time što se *materijalizovao* u sukob oko vlasti u najužem smislu reči, tj. oko *kontrole aparata fizičke prinude*. Ako se prisetimo da su ti organi bili sastavljeni od različitih oficijelnih i brojnih paramilitarnih i parapolicijskih formacija izraslih iz ratova, okrvavljenih ruku i kriminalne biografije, onda je namera obe strane u sukobu da takve, netransformisane grupe za vršenje nasilja stave pod svoju direktnu kontrolu bio je ravan vraćanju „točka istorije“ unazad. Oba su se opredelila za njihovu instrumentalizaciju zarad ostvarivanja „svrha i ideala“. Time je ustavna kriza tj. nedovršenost države bila zapečaćena ne samo ponašanjem političkih aktera nego i time što je pretrajavanje „pluralističke“ upotrebe aparata fizičke prisile omogućila samim tim aparatima, onakvima kakvim ih je Milošević napravio, da sačuvaju svoj prethodni identitet i nastave sa politikom svojih kriminalizovanih interesa. Time je način legitimiranja i jednog i drugog stanovišta praktično postalo fasadno.

Posle ubistva premijera Đinđića, po drugi put se pojavila potreba za ustavnim regulisanjem Srbije. Ona je iskazana upečatljivim narodnim jedinstvom u žalosti zbog ubijenog premijera. Ubrzo je pod tim utiskom formirana parlamentarna komisija za pisanje ustava. Time je napravljena proceduralna greška, jer takve radnje, kao ni donošenje zakona, nisu dozvoljene za vreme trajanja vanrednog stanja.³² Zatim je ovaj ishitreni potez dopunjen još jednim, koji se odnosio na proceduru donošenja ustava. Bilo je predviđeno da se nacrt ustava može usvojiti u Skupštini Srbije većinskim odlučivanjem (polovina plus 1, tj. 126 poslanika), mada tako nešto kao što je „preglasavanje“ nije preporučljivo ukoliko ustav treba da predstavlja „osnovni konsenzus“. Taj proces se odvijao trajavo, bez entuzijazma i specijalne atmosfere koja bi pogodovala uspešnom donošenju

³² Vidi: Zoran Đinđić o vanrednom stanju, u „Ko je suveren u Jugoslaviji“, u: *Jugoslavija...*, str. 81-85.

„pravog ustava“. Uskoro je proces zapao u teškoće, iz kojih se više ne vidi kako će ustav biti donet. Iz ustavne komisije su izašli predstavnici opozicije, s ciljem da ustav dezavuišu kao „partijski“ i nelegitiman, najviše zbog toga što se i na taj način vode partijske borbe oko rušenja vlade i raspisivanja izbora. Opozicija osporava sadašnjoj vladi legitimitet za nastavak procesa oko donošenja ustava, i ne želi da joj priredi zadovoljstvo da za vreme njene (nelegitimne) vladavine bude donesen ustav. Konačno, s obzirom da prisustvo ustavne procedure gotovo nije evidentno u tekućoj komunikaciji (ako je uopšte još ima), niti ima izgleda da se otvori rasprava o tome šta bi trebalo da bude temelj naše integracije, najverovatnije da ustav neće ni ovom prilikom biti donet. A ne može se predvideti kada bi se to moglo dogoditi.

U post-đinđićevskom periodu, ta neizvesnost sve više raste. Društvo i njegovi politički akteri zapali su u stanje regresije, o čemu svedoči porast konfliktnosti koja je i inače bila previsoka za uspostavljanje temelja novog tipa državnosti. Evidentno je smanjena i interpretativna moć društva čiji je glavni nosilac bio sam Đinđić, pa se danas stiče utisak kao da više niko ne zna „šta se zapravo događa“ i „šta je glavna tema“. Realnost i jasnoća političkog sukoba na relaciji Đinđić – Koštunica na svoj način su održavali mogućnost ustavne konstitucije Srbije, jer su obe strane znale šta takva mogućnost znači i možda bi se u nekom trenutku mogle dogovoriti. No, posle Đinđića, političkom situacijom su zavladale partijske borbe koje su preterano tvrde i nefleksibilne, ali i nedovoljno artikulisane, da bi odgovarale demokratskom procesu uspostavljanja kompromisa i saglasnosti. Po toj tvrdoći, čini se kao da se kolektivna delovanja opet rukovode apsolutnim istinama, odnosno kulturom *resantimana* koja je tipična za ovaj deo sveta. Ona u politički prostor unose sve klasične tipove resantimana: klasni, nacionalni, politički i lični.³³

³³ Još jedno stanovište koje je do skora igralo ulogu potencijalno „srednjeg“ stanovišta između Đinđića i Kostunice, posle ubistva premijera Đinđića, iskazalo se na liniji klasnog resantimana o „lopovskoj vlasti“ koju treba smeniti i zameniti stručnim i poštenim ljudima. Ono je obnovilo ideologiju o „dobrom društvu“, poštenim vladarima i moralu kao glavnom orijentiru delovanja; zato po svojoj strukturi najviše podseća na *skojevsku retoriku* o zdravim snagama koje su potrebne za obnovu društva, koju degenerici u liku nesposobne DSS i pokvarene DS ne mogu da obave. Vidi razgovor sa Mladanom Dinkićem u „Peščaniku“, Radio B92, 27. septembar 2003. Tom prilikom on kaže: „Ja mislim da su sve te opcije, i DS, i DSS, i Građanski savez, proevropski orijentisane. Ja tu razlikujem ljude po tome da li su stručni ili nestručni, i da li su poštteni ili

Resantiman deluje i u slici koja se stvara o Zoranu Đinđiću. Ona se pravi pod okriljem ovdašnjih verovanja da su *strasti* jedina motivacija političkog delovanja. Ono što danas manje-više predstavlja otvorenu kritiku premijera Đinđića pogrešno je zato što mu se zamera ono što je bila njegova najjača strana. Đinđiću se zamera da je bio „političar bez suštine“, moralno polivalentan, ličnost koja je mogla da komunicira sa nelegitimnim i nekontrolisanim moćima koje je zatekao. Taj koji je komunicirao sa Legijom, Karićem, Dinčićem, Canetom Subotićem, „zemunskim klanom“, Žarkom Koraćem, Šrederom, Labusom, Đukanovićem, Čedom, Veljom Ilićem, Čankom, Amerikom, Evropom, Kosovom i Crnom Gorom morao je da ima loš karakter, neotporan na zlo, nemoral i gramzivost. No, Đinđićev problem nije bio u tome što ga je krasila neobično široka i otvorena komunikacija (navodno i „nemoralna“), nego što je tim, *komunikativnim metodom*, pokušao da stavi pod kontrolu razularene i metastazirane državne organe fizičke prinude. Ti organi su morali biti rasformirani i stvarni novi odmah po preuzimanju vlasti.

Zašto to nije učinjeno predstavlja zagonetku naše bliske prošlosti, koja čeka svoju interpretaciju. Taj nerazjašnjeni momenat ne dozvoljava nam da razumemo sadašnjost i samo ubistvo Zorana Đinđića. Postavljaju se brojna pitanja na koje nemamo odgovore. Zašto Zoran nije krenuo u obračun sa aparatima bivše vlasti kada je formirao vladu? Da li to nije mogao učiniti zbog održavanja „većine“ u parlamentu i zato što ga je blokirao nacionalistički blok? Da li je zaista verovao da su se Legija i drugovi mogli „pripitomiti“ komunikacijom? Da li su ti organi bili potrebni za operacije hapšenja optuženih za ratne zločine i smirivanje nemira na Jugu Srbije? Da li im „niko nije mogao ništa“, bar jedno vreme, dok se ne stvore nove policijske formacije („žandarmerija“) i vojska pređe u ruke reformista? Zašto je baš ta reforma toliko dugo trajala, a ni danas nije završena? Da li je u pitanju bila naivnost jednog filozofa? Da li je Zoran bio čovek koji je odlično razumeo politiku kao veštinu komunikacije, ali nije razumeo šta je državna vlast i njena suština? Onaj koji vlada i koji odlučuje, da bi to zaista bio, mora da uspostavi legi-

nepošteni. Ne slažem se da postoji velika razlika između ideološke orijentacije, na primer DS-a i DSS-a. To je sve isto, samo je bitno koji su ljudi koje oni delegiraju u tu vladu, tako da obe stranke mogu da delegiraju dobre ljude ako hoće. Međutim, problem je što sada u DS-u postoji jedna brana za kandidovanje dobrih ljudi, loši ljudi su u DS-u isplivali. Slično je u Građanskom savezu Srbije.“

timni monopol na fizičku prisilu. Zoran Đinđić nije bio taj, pa se i danas možemo zapitati: „ko odlučuje u Srbiji“?

Konstrukt njegove ličnosti koji se gradi posle njegove smrti izraz je resantimana prema njegovim neobičnim talentima.³⁴ Po toj zavisti koja podseca na mučninu koju je Salieri morao osećati prema Mozartu, ispada da je mnogima odgovaralo da Zorana nema. No, to nije relevantno iz *đinđićevske* perspektive, jer da je kojim slučajem živ, Zoran bi mirne duše razgovarao sa svojim Salierijem.

Konačno, ima li smisla pitati se šta je zapravo bio Zoran Đinđić?

Ja bih rekla da je on bio *uslov mogućnosti*. U prilog ovome, citiraću Zoranove reči:

„Oslobađanje 'sveta života' može nastupiti samo u formi oslobađanja modusa *mogućnosti*. Toga da je *moglo* biti drugačije (da je *možda* i bilo drugačije nego što tvrdi predanje), i toga da *može* biti drugačije. Svetlost ovog otvaranja bi pala najpre na blisku tradiciju, do sada zatvorenu i nemuštu vezu kauzalnih relacija. Ona bi nam se najpre pojavila kao težak zadatak za razumevanje, kao zadatak pri čijem rešavanju bismo morali da korigujemo niz samorazumljivosti. Taj zadatak ima strukturu čudne inverzije: komunistički poredak je u Jugoslaviji bio odgovor, međutim, šta je bilo pitanje“.³⁵

³⁴ Videti tekst Veljka Vujačića u kome se koristi teorija resantimana da bi se razumeli zavist i odijum prema Đinđiću. „Nasleđe Zorana Đinđića: politička hrabrost ili politički oportunistam“, *Prizma*, avgust, 2003, 17-25.

³⁵ Citiran članak „Društvena kriza ili društvena patologija“, str. 37 (podvlačenje Đinđićevo).